

ONOMASTİK BİRİMLERLE LÜGAT BİRİMLERİ ARASINDA LEKSİK-SEMANTİK ALAKA*

Yunus MEMMEDOV

Son yıllarda Azerbaycan dilinin ve bütün Türk dillerinin¹ onomastik² birimlerinin araştırılmasında hususî bir ilerleyiş ve canlanma dikkati çekiyor. Dilin onomastik birimleri (Toponimler; yer adları, etnotoponimler; kabile, kavim, halk adları, antrotoponimler; şahıs adları vs.) çeşitli yönlerden inceleniyor. Hususiyle dilciler onların fonetik, gramatik ve leksik-semantik hususiyetlerini geniş planda incelemeye çalışıyorlar. Fakat onomastik birimlerin leksik-semantik hususiyetleri konusunda onların günlük sözlere (lügat birimlerine) ve geçmiş zamanı ortaya çıkaran leksik-semantik değişmelerine yeterice dikkat edilmemiştir. Lakin dikkat etmek lazımdır ki, yer adları, kabile, kavim adları, şahıs adları ve diğer onomastik birimlerin günlük sözlerden esas farkı şüphesiz onların her birisinin taşıdığı leksik-semantik önem ile ölçülür, ayrıca onların her birisinin kavramla, anlayışla olan münasebeti ile ortaya çıkar. Fonetik ve gramatik bakımdan ise onomastik birimlerle lügat birimleri arasında daha çok benzerlik göze çarpıyor. Şöyle ki, “Şahsi isimler, sonradan verilen adlarla beraber incelenebilir. Onlar arasındaki kurula dayalı farklılıklar belirtilmediği zaman, aynı belirtilere (fonetik, gramatik) diğerlerinde de rastlanabilir.” Buna ilave olarak günlük sözlerin onomastik birimlere ve geçmişle alakalı umumî dünya dillerine has ortak hususiyetleri olmakla beraber, her bir dil ailesine mahsus olan ve onu başka dillerden bu veya başka yönlerden ayıran farklı hususiyetler de vardır. Mesela, Türk dilcilerinde ilk zamanlardan beri işlenen ve son yıllara kadar kısmen başka şekilde kendisini gösteren, şahıslara ikinci bir ad verilmesi, Türk coğrafi adlarında kabile, kavim, halk adlarının nispeten çokluğu, kabile, kavim ve halk adlarının ise daha çok şahıs adları esasında şekillenmesi gibi istikametleri, hadiseleri göstermektedir. Bunları dikkate alarak makalede aşağıdaki konulardan kısaca bahsetmeyi uygun buluyoruz:

Azerbaycan Türkçesinde ve umumiyetle Türk lehçelerinde onomastik birimlerin ortaya çıkma ve ilerleme tarihine dikkat edildiğinde bu süreçte bir sıra istikametinin bulunduğu dikkati çekiyor. Günlük lügat birimlerinin onomastik birimlere geçmesinin en yaygın şekli – genel isim: şahıs adı (antroponim), kabile, kavim adı (etnonim), yer adı (toponim) istikametinde gitmiştir. Yani günlük lügat birimleri antroponime, antroponim etnonime ve o da kendi sırasında toponime geçmiştir. Bu gelişme ve ilerleme sırasında birinci halkayı temsil eden umumî isim, günlük lügat birimi çoğu zaman mitolojik kahramanın, halkımızın geçmişte tapındığı varlıkların (gök, güneş, ay, yıldız, yağmur, ağaç, arslan/aslan, uğurlu yol, ateş, deniz, ırmak, kuşlar vs.) adıdır. Bunların bir kısmı geçmişteki Türk halklarının, o dönem Azerbaycanlıların İslâm’dan önceki ongonlarının, Tanrılarının adıdır. Bu ongon, Tanrı ve mitolojik kahramanlardan meydana getirilmiş antroponimler, tabidir ki, daha çok halk kahramanlarına, hakanlara, ordu komutanlarına, onların çocuklarına, gelecekteki kabile ve kavim önderlerine veriliyordu. Bu antroponimler ise kendi sırasında onu taşıyan şahsın temsil ettiği, önderlik ettiği kabilenin adı gibi kullanılmaya başlanıyor. Bunlar da kavim, kabile ve halkın yaşadığı araziye, şehre, köye ve başka yer adlarına çevriliyordu. Aynı ayrı şahısların, tabidir ki, daha çok nüfuzlu, adlı-sanlı şahısların adının bütünlüğünde kabilenin adı gibi kullanılmaya başlaması ilk Türk kabile ve kavimlerinin sonraki inkişafı merhalelerinde de devam etmiştir. Bir tarafta birçok kabile ve kavim birleşerek nasıl ki halk haline geldiyse, diğer taraftan da belirtilmiş tarihî muhitte birbirine bağlı bir kabile, iki veya daha çok kabileye parçalanabilirdi. Çoğu zaman böyle parçalanmalar, yeni kabile adlarının ve bunların esasında yeni toponimlerin ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Hayret vericidir ki, bu süreç şimdiye kadar bütün köylerde, şehirlerde bu veya başka şekillerde devam etmiştir. Yakın zamanlara kadar, bazı yerlerde ise

* Yunus Memmedov, *Onomastik Vahidlerle Lüget Vahidleri Arasında Leksik-Semantik Elage*, *Uluslararası Türk Dili Kongresi* 1992, Ankara 1996, 683-692. s.

¹ Biz, “Azerbaycan Türkçesi ve bütün Türk şiveleri (veya lehçeleri)” şeklindeki kullanımı doğru kabul etmemize rağmen, yazarın metin içerisinde benzer ifadelerdeki kullanımlarını aynen aktardık.

² Onomastika: (Yunanca isim) 1. Bir dilde olan özel isimlerin hepsi, 2. Dilciliğin özel isimlerle ilgili sahası. Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II*, İstanbul 1994, s. 932.

günümüzde dahi bu şekilde, bir köyde birkaç tire (küçük kabile) yaşamaktadır. Mesela, Ermenistan'dan Sovyetler Birliği'ne geçmiş Basarkeçer şehrinin Yukarı Mağaralı Köyü'nde iki büyük kabile (Hacı Hasanlılar ve Hacı Sıdıklılar), hem de küçük kabileler; Kerimliler, Gulular ve başkaları vardır.

Yakın zamanlara kadar komşu köyden, aynı bölge arazisinde yaşayan ve tanış olmayan insanlar karşılaştıkları zaman hangi köyden olduklarını birbirlerine sorduktan sonra, ikinci soru çoğu zaman şöyle olurdu: "O köyde kimlerdensiniz?" Cevabında da şahıs, âdet olarak kendi kavminin (kabilesinin), ya da adlı-sanlı soyunun ismini söylerdi.

Geçmişte bazı durumlarda şu veya bu sebeple kavmin, kabilenin bir kısmı eski yerinde, obasında veya köyünde kalır; diğer kısmı ise göçüp başka bir yerde mesken tutardı. Kabilenin göçen kısmı, eski köyün veya obanın adını da kendileri ile beraber götürüp yeni mesken tutukları yere verirlerdi. Azerbaycanlıların bu nedenle diğer Türk halklarının yaşadığı çeşitli arazilerde aynı etnonim ve etnotoponim (Bayat/Boyat gibi. Çakırlı, Karaman, Karakoyun/Karakoyunlu, Kanglı/Kenkerli/Kanlı, Salahlı, Düğerli/Düyerli vs.)'in birkaç defa tekrar edilmesinin bir sebebi de budur. Böyle göçme, parçalanma ve yer değiştirme hallerine ait, tarihî kaynaklarda, sözlü halk edebiyatı örneklerinde ve ilmi edebiyatta istenildiği kadar bilgi bulunabilir.

Tarihî kaynaklardan da belli olduğu gibi Türk halklarının oluşmasına iştirak eden Türk kavimlerinin, denilebilir ki, tamamı kavmi oluşturanın veya önderinin adını taşımıştır. Benzeri kavim ve kabile adına geçmiş antroponim ise, esasen mitolojik şekiller ve süreçlerin adından ayrılmıştır. İster mitolojiye ait edebiyatta, isterse de ayrı ayrı kaynaklarda kaydedildiğine göre³ Türklerin en büyük ve en çok kabile birleşmesi Oğuzlardır. Efsane ve rivayetlerde, hem de rivayetlere temel alınan bütün kaynaklarda (M. Kaşgarlı, Reşididdin, Ebül Gazi Han ve başkalarının eserlerinde) gösterilir ki, Oğuzların tamamı efsanevi Oğuz Han'ın türemeleridir⁴. Bu kaynakların bazısında Oğuz Han, yalnız Oğuzların değil, bütün Türk kavim ve halklarının atası kabul ediliyor. Başka kaynaklarda ise Oğuz Han, efsanevi Yafes'in oğlu olan Türk'ün torunlarından birisidir: Yafes-Türk-Tütek-Amulca Han-Bakuy Dib Han-Göy Han-Alınca/Elince Han-Moğol ve Tatar Han-Kara Han-Oğuz Han⁵.

Oğuz adının/sözünün kaynağı hakkında söylenen çeşitli görüşlerin çoğu onu mitolojik şekillere ve ongonlara (öküz, ırmak, ağaç, ışık, nesil vs.) bağlıyor. Türk halkları için en meşhur ve mukaddes söz olan Oğuz bizim gösterdiğimiz doğrultuda inkişaf etmiştir (günlük söz-mitolojik şekil-antroponim-etnonim-toponim). Tarihin farklı çağlarında bu terim birkaç anlam ve vazifede eşit, paralel şekilde işlenmiştir. Mesela, M. Kaşgari, Oğuz adını üç farklı fonksiyonda kullanmıştır; antroponim (Oğuz Han), etnonim (Oğuzlar), toponim (Oğuz Ülkesi). (**Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi**, 1, 1939, s. 58-59)

"Kitab-ı Dedem Korkut" boylarında da Oğuz sözü hem etnonim (kabile birleşmesi, halk) hem de Oğuzların yaşadığı arazinin adı (toponim) olarak karşımıza çıkıyor.

Türk halklarının tamamı için umumî olan Türk sözü de tahminen yukarıda gösterdiğimiz kaide üzere değişmiştir. Şimdi biz bu sözü iki manada kullanıyoruz; 1. Dar manada Türk dilleri ailesine dahil olan dil ve bu dilde konuşan halk, yani muasır Türkiye'de yaşayan halk ve onun dili. 2. Geniş anlamda bu dil ailesine dahil olan bütün diller ve bu dillerde konuşan halklar. Lakin Türk sözü şimdiki manada sabitleşene kadar uzun bir inkişaf yolu geçirmiş, önemli anlam değişmesine uğramıştır. Tarihî kaynaklarda bu söz 'ilk defa milâttan önce etnonim gibi, Eski Hunlar'ın kendilerinden önce bulunan Tükyü şekli ve bir başka fonetik şekilde Türk/Tükyü şekli Çinlilerin, Türk şekli ise eski Türk abidelerinde yazılmış yapıdır.' şeklinde yansımıştır. Türk halkları arasında yayılmış efsane ve rivayetleri, bu rivayet ve efsanelere temel alınan kaynaklarda ise bütün Türk halkları, Türk adlı sürecin, efsanevi şahsiyetinin türemeleridir. XI. asırda büyük alim M. Kaşgarlı, "Türk"ü, bilinen rivayeti kaynak olarak Nuh'un büyük oğlunun ve ona mensup olan kabilenin adı gibi takdim eder. O, ifadesinde: "Türk sözü Nuh'un oğlunun adı olduğundan bir tek adamı bildirir, ama oğullarının adı olduğundan "beşer" kelimesi gibi çokluk ve

³ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ankara 1989. s. 29-32; 195.

⁴ Abul-Gazi Hivinskiy, *Rodoslovnaya Turkmen*, M.-L., 1958, s. 50-51.

⁵ Reşid-ed-din, *Sbornik Letonisey*, 1, M.-L., 1952, s. 76.

topluluk bildirir." diyor (bk. **DLT**, 1., s. 351). M Kaşgarlı, ilave olarak aynı sözün o devirde toponim gibi de işlendiğini gösteriyor: "Türk ülkesinde bir şehir adı." (Aynı eser, s. 350).

Orhon-Yenisey abidelerinde Türk sözü, şimdiki manada, yani bütün Türk kavim ve kabilelerini ihtiva eden etnonim gibi kullanılmıştır. Abidelerde bu söz, Türk hakanlığını teşkil eden esas kabile birleşmesinin adıdır. Gök (Tanrı) ve gökten (Tanrı'dan) türemiş bir halk gibi tasvir ediliyor. Diğer bir deyişle, burada da Türk, mitolojik menşeli ad gibi verilir ve öyle görünür. Daha sonraki Türklerin, Gök-Türk diye adlandırılması da bununla ilgilidir. Reşüdidin'de ise, artık Türk sözü etnik isimden, kavramdan çok, aynı zamanda siyasi ve içtimai bir kavram gibi kullanılır. O, birçok Türk kavmi ile komşu, Türkleşmiş başka halkları buna dahil eder. (Reşüdidin, 1, s. 28.)

Oğuz ve Türk sözleri ile beraber eski Türk etnosuna dahil bütün kabile birleşmeleri, kabileler, hatta küçük kabilelerin adları da antroponim-etnonim-toponim çizgisinde değişmiştir. Şüphesiz, Türk onomastik birimlerinin ortaya çıkmasında başka yönlü geçişler de olmuştur: toponim-etnonim, toponim-antroponim, onomastik birim-günlük söz, lügat birimi vs. Fakat bunların içerisinde en geniş yayılanı ve tarihin bütün çağlarında Türk halklarının yaşadığı geniş, uçsuz bucaksız yerlerde kendisini gösteren, şüphesiz bizim gösterdiğimiz yöndür.

Görüldüğü gibi, M. Kaşgarlı, Reşüdidin, Ebul Gazi Han ve diğer müellifler, Oğuz kabilelerinin Oğuz Han'ın 24 torununun türemeleri olduğunu ve onların ismini taşıdığını gösterirler. Oğuz kabilelerinin tek bir Oğuz Han'ın torunlarından türemiş olması hakkında benzeri müelliflerin fikirleri tarihî gerçekten çok efsaneye dayandırılır. Lakin benzeri kabile ve kavimlerin, ayrı olarak Oğuzlardan başka, onlarca Türk kabilesinin varlığı şüphesiz tarihî bir gerçektir. Bunu tarihî kaynaklar, benzer kabile ve kavimlerin bir kısmının şimdiye kadar mevcudluğu en başta benzer etnonimlerin temelinde oluşmuş toponimler; yeni etnotoponimler de tasdik eder.

Burada bir başka yönü de kaydetmek lazımdır ki, ister Azerbaycan'da isterse de Türk kabilelerinin vaktiyle yaşadığı bütün yerlerde, Türk kaynaklı toponimlerin büyük kısmını etnotoponimler teşkil eder. E. Hüseyinzade, Oğuz kabilelerinin ismi ile bağlı 9 etnotoponimin Azerbaycan arazisinde olduğunu kaydetmiştir (**ST**, 1977, No: 4). Lakin G. Geybullayev'in son yıllarda öncülük ettiği, benzersiz ve çok değerli araştırmalardan sonra Azerbaycan toponimiyasında 17 Oğuz etnoniminin yansıdığı anlaşılmıştır (G. Geybullayev, **Toponomiya Azerbaycana**, s. 51). V. İ. Savina, İran arazisindeki toponimleri incelerken umumen İran'da, özellikle İran Azerbaycanındaki toponimlerin büyük kısmını etnotoponimlerin oluşturduğunu müşahede etmiş ve İran arazisinde yüzlerce Türk menşeli etnotoponimi kaydetmiştir. O: "Tork terimi -çoğulu Etrak, Torkan- bütün Türk milletine aittir... Kelimeye birçok defa İran toponomisinde de rastlanır." diye ifade eder (**Onomastika Vostoka**, M. 1980, s. 148). Daha sonra müellif, Türk sözü ile alakalı 30 kadar toponimin ismini sıralar: Torkdere, Torkviran, Torkedek, Kızkapantork, Torkan, Keletork, Toronabad, Tork, Teragi Tork, Organ-Tork, Torkmehelle, Torkandehe, Rebate-tork, Torkkale vs. Makalede aşağıdaki Türk kabile ve kavim isimlerinden 200'den fazla etnotoponim verilmiştir ki, müellifin kendisinin de kaydettiği gibi, bunlar İran'daki Türk etnotoponimlerinin hepsini içine almıyor: Torkman, Terekeme, Yomud, Göklen, Salar, Sarık, Uzbek, Heledj, Kıpçak, Ağaceri, Kazak, Şamlu, Rumlu, Tatar, Ustaçlı, Tekeli, Efşar, Gacar, Zülgeder, Bayat, Gehremanlı, Şahseven, İnanlı, Garagoyunlu, Ağguyunlu, Garapapah, Mügeddem, Moganlı, Dombollu, Giran, Kengerli, Gaşgaylar, Oyrat vs.

Azerbaycan toponimistlerinin, son yıllardaki incelemeleri açık bir şekilde gösteriyor ki, öncelikle Azerbaycan'daki etnotoponimlerin büyük bir kısmı Türk menşelidir. İkincisi Türk menşeli etnotoponimlerin bir kısmı milâttan önce meydana gelmiştir. Son olarak Azerbaycan'ın ve bütün Türk halklarının yaşadığı arazinin Türk menşeli toponimlerinin çoğu da şüphesiz etnotoponimlerdir. Bunlar da bizim yukarıda gösterdiğimiz istikamet doğru olduğunu bir daha tasdik ediyor. Şimdi de istikameti tespit eden örnekler bakalım; 1. Avşar-şahıs adı, kavim adı, yer adı; 2. Dondar/Deli Dondar-şahıs adı, Dondarlı-etnonim ve toponim; 3. Bayat/Boyat-Tanrı ve şahıs adı, etnonim ve toponim; 4. Seyad/Sayad-şahıs adı, Sayadlı-etnonim, Saatlı, Pirsaat-toponim; 5. Ata-mitolojik şekil, Şaman, Ata Atayev, Atabey-şahıs adı ve aile, Ata-Türkmenistan'da ada ismi (3. Muhammedova, o nekotorih gidronimah Turkmeni,

sb. “**Struktura i İstoriya Tyurkskih Yazıkov**”, M., 1971, s. 179); 6. Katun/Hatun-rütbe bildiren kavram, şahıs adı, Hatunlu-kavim adı, Hatun-ırmak ve köy adı; 7. Padar-antroponim, etnonim, toponim; 8. Hezer-şahıs adı, kabile ve ülke adı, deniz adı; 9. Gıpçag-antroponim, etnonim, toponim; 10. Gazan-antroponim, Gazançı-etnonim ve toponim; 11. Kanglı/Kengli/Ganlı-M. Kaşgari’ye, Reşidüddin’e göre şahıs ve kabile adı, Kanlı, Ganlı, Kengerli-etnonim ve toponim; 12. Kalaç/Halaç-kaynaklarda etnonim ve toponim, Halac/Helec-etnonim ve toponim; 13. Bayandur-antroponim ve etnonim, Bayandurlu-etnonim ve toponim; 14. Alınca Han-antroponim, Alınca/Elince-şehir adı (A. Hundovun bu sözün etimolojisi hakkında verdiği açıklama akla uygun değildir.); 15. Çakır-çok çevik kuş, ongon, Çakır-antroponim, Çakır/Çahırlı-etnonim ve toponim; 16. Gılıç-mitolojik şekil, Gılıç, Gılıç Arslan, Dalgılıcov-şahıs adı, aile, etnonim, Gılıçlı/Gılıçlar-toponim; 17. Kınık-antroponim, etnonim ve toponim (Türk âlimi H. Nihal gösteriyor ki, yalnız Anadolu’da Kınıklara bağlı 15 toponim vardır. Bk. V. Gordlevski, 1., s. 79); 18. Salgur/Salor-antroponim ve etnonim, Saler-oykonim; 19. Nogay-antroponim, etnonim ve toponim; 20. Keçi-ongon. Keçnan-etnonim ve toponim.

Böyle örneklerin sayısı daha da çoğaltılabilir, ancak şimdilik bu kadarının yeterli olacağını düşünüyoruz. Burada yalnız şunu belirtmek istiyoruz ki, bizim verdiğimiz örnekler yalnızca Sovyet Azerbaycan’ı toponimlerine ve Güney Azerbaycan’da mevcut olan etnotoponimlerin ilmî edebiyatta şimdiye kadar bahsedilmiş cüz’î bir kısmına dayanıyor. Dikkat etmek lazımdır ki, Azerbaycanlıların büyük bir kısmı çok eskiden Ermenistan, Gürcistan, Türkiye, Irak ve başka topraklarda yaşamış ve hâlâ yaşamaya devam ediyorlar. Bu arazilerin etnotoponimleri ise, bilindiği gibi ya hiç toplanmamış ya da kısmen toplanmıştır. Bu yerlerde de Türk menşeli etnonimlerin olması şüphesizdir, oradaki etnonimlerin Azerbaycanlılar arasında (ve umûmen Türk halkları arasında) çok geniş bir sahaya yayıldığı ve toponim yaratıcılığındaki yerleri çok açıktır. Mesela, sadece Ermenistan’ın eski Basarkeçer bölgesinde Garaman, Garaiman, Garagoyunlu, Çahırlı, Kesemenli, Ganlı, Kerkibaş, Gızılhacılı, İnekdağ, Atdaşı vs. gibi etnotoponim ve mikrotoponimler vardır.

N. Türk, o dönem Azerbaycan onomastikasının türeyiş ve ilerleyişinde dikkatleri bir yöne doğru çekiyor. Bu da çok eski çağlarda Azerbaycanlılarda ve bütün Türk halklarında bir kişiye, iki veya daha çok adın verilmesidir. Türk dilinin en eski yazılı abideleri olan Orhon-Yenisey yazılarında bu süreç apaçık görülmüştür. Abidelerde kaydedildiği gibi, her bir kişinin birden fazla adı görünüyor; burada daha çok yiğit, kahraman, bilgili diğer bir ifade ile adlı sanlı şahısların iki veya daha fazla adı (doğduğunda verilen ad, büyüdükten sonra kendisinin kazandığı ad) olmuştur. Orhon-Yenisey yazılarında kendisi ile alakalı bilgi veren adam, birinci ad adım, ikinci ve sonraki adları ise oğlan adım, er adım, ayak adım (gençlik, erlik, yetişkinlik adım) sözleri ile ifade eder. Mesela; oğlan adım (gençlik) Şunuş Inal... Er adım Kümül Üge (oğlan adım Şunuş... Er, yiğitlik adım Kümül Üke)-Yenisey ab. 45, 1. Er adım Akbaş Atık, Inal Öke ben yetmiş yaşımda... – Yenisey ab. 49, 2. Adım Kara Çur, ayak adım Yazmaz (Adım kara Çur, yetişkinlik adım Gar Yazmaz)-Yenisey ab. 48.

Bu şekildeki iki adlılık her şeyden önce Eski Türk hakanlığına hükümdarlık etmiş hakanlara verilen adlarda kendisini gösteriyor. VII. asırda parçalanmış, yok olmanın eşiğinde olan Doğu Türk hakanlığını diriltiren İltereş/İlteres, hakan olduktan sonra Gudulu/Kutluğ kağan adını almıştır. VIII. asırda hükümdarlık etmiş Mogilyan ise hakan olduktan sonra Bilge Han adını almıştır.

Gumilyov, Eski Türklerin tarihi ile alakalı uzun süre devam eden araştırmalarından sonra şöyle bir doğru sonuca geliyor ki, o da Eski Türklerde her bir kişinin en az iki adının olduğudur. Bu süreçle alakalı KDK (Kitab-ı Dedem Korkut) boylarında da önemli deliller vardır. Boylarda ad koyma, özellikle erlik adını verme, Türk halklarının hayatında çok eski çağlardan beri mevcut olan, anane özelliği taşıyan güzel âdet ve merasim gibi tasvir edilmiştir.

“Kitab-ı Dedem Korkut”ta sonradan, yani çocuk muayyen (10-15) bir yaşa ulaştıktan sonra, ona er adının verilmesi şöyle tasvir ediliyor: “Bey Büre (Püre)’nin oğlu beş yaşından on yaşına girdi, on yaşından on beş yaşına girdi. Çaya baksa, çalımlı çal kara kuş erdemli bir güzel, iyi bir yiğit oldu. O zamanlar bir erkek evlat baş kesmese, kan dökmese, ad koymazlardı.” Tüccarlarla Bay Büre’nin oğlu arasında çıkan hadiselerden sonra belli olmuştur ki, onun adı Bamsı’dır. Bu ad onun yiğitlik adına

ulaşınca ve yiğitlik gösterene kadar taşıdığı isimdir. Bu süre zarfında o aynı zamanda “Boz Oğlan” adıyla adlandırılır. Tüccarlar onun yiğitliği ile alakalı olarak babasıyla konuşup, baş kesip kan döktüğünü söylediklerinde Bay Büre Bey: “Bre, bu oğlan ad verilecek kadar var mıdır?” diye sorar. Tüccarlar cevap olarak: “Tabi sultanım fazladır.” derler. Ondan sonra Bay Büre Bey, Oğuz beylerini davet edip ziyafet verir. Dedem Korkut gelip oğlana ad koyar:

Sen oğlunu Bamsı’ m diye seversin.
Bunun adı boz aygırlı Bamsı Beyrek olsun.
Adını ben verdim, yaşını Allah versin.

Üç boyda buluğ çağına erip ad almaya layık olduğunu ispat ettikten sonra Oğuz ilinin ak sakallı, aynı zamanda yiğitlere ad veren Dede Korkut’ u gelip, Dirse Han’ ın oğluna Bamsı Beyrek, Aruz Koca’ nın oğluna ise Basat adını verir. Bu ad koyma töreni çok şaşaalı bir şekilde, bütün Oğuz beylerinin iştiraki ile büyük ziyafetler verilerek geçer. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Dede Korkut her üç halde yeni doğmuş çocuğa değil de yiğitlik seviyesine ulaşmış gence ad koyar. Buna benzer törenler diğer Türk halklarının masal ve destanlarında defalarca tasvir olunmuştur. Altay sözlü halk edebiyatının araştırmacısı V. İ. Verbitskiy bu konuda şöyle diyor: “İsimler, hemen doğum anında değil de, yiğidin gelecekte kendisinde güç, kuvvet fark edip savaşta kendisini göstermek için yaptığı hazırlık esnasında verilir. İsimler, savaş sırasında veya savaşta gösterilen kahramanlıklardan sonra verilir.” (V. İ. Verbitskiy, **Altayskie İnorodtsı**, M., 1893, s. 145). Oyrat (Altay) halk destanında da babasının Oçi diye adlandırdığı çocuk büyür, düşmana galip geldikten sonra ona “asıl ad”, “er adı” verirler: Kantolo (bk.: N. U. Ulgaşev, Altay Buçay. **Oyrotskiy Narodniy Epos**, Novosibirsk, 1941, s. 309).

XIX. asırda Potanın şöyle yazmıştır: “Moğol ve Doğu Türk destanlarında pek çok yiğidin delikenli (genç) yaştan daha olgun yaşa girmesi âdetinin kutlandığı tasvir edilmiştir. Bu esnada yiğide yeni isim verilir. Misal olarak böyle bir âdetten önce Geser, Djoro(Coro) diye bir isim taşıyordu ve ancak bu törenden sonra Geser diye adlandırılmaya başlanmıştır.” (G. N. Potanın, **Kazak-Kırgızkie i Altayskie Predaniye, Legendi i Skazki**, “**Jivaya Starina**”, 1916, C. II-III).

S. İ. Vaynşteyn, “Bu yakınlara kadar Tuvalılarda çocuğa çok nadir hallerde doğduğu zaman ad veriyorlardı.” diyor. XIX. asırda ise çocuğa yalnız 10 yaşından sonra ad koymuşlar. Bu âdet Tuvalıların rivayet ve destanlarında geniş olarak tasvir ediliyor. (bk., **Sistema Liçnih İmen u Narodov Mira**, M., 1986, s. 305.)

Çeşitli kaynaklarda da gösterildiği gibi, bu ad koyma merasimi için âdet olarak, ilin ak sakallıları, İslâmiyet ile beraber ise din adamları davet edilir olmuştur. İslâm dininin Türk halkları arasında yayılması ile beraber iki adlılığın karakteri de değişmiştir. Şöyle ki, Türklerin çoğu, İslamiyet’ ten sonra da uzun zaman taşımış oldukları mitolojik şekiller ve ongonlarla alakalı olan adlarını yeni aldıkları Müslüman adlarla yan yana kullanmışlardır. X. asırdan sonra başlayan bu hadiseyi Gordlevskiy şöyle şerh ediyor: “Oğuzlar resmen Müslüman olsa da bu ancak onların dış sıfatı olarak telakki edilebilir. Onlar uzun süre çift isim taşımışlardır: Yeni Müslüman isimleri ve eski boy adları. Eski isim kullanıldığı zaman Müslüman Oğuzlar hemen şu atasözünü hatırlamışlardır: Yabancı bir isim almak demek, yabancı bir millete benzemek demektir.” (V. A. Gordlevskiy, 1, s. 83-84).

Lakin önceki iki adlılıktan farklı olarak şimdi çoğu zaman her iki ad aynı anda çift olarak kullanılıyor ve birleşik şahıs adının terkip kısmı gibi ortaya çıkıyor. XI. asırdan sonra Selçuk ve Atabey hükümdarlarının bir kısmı böyle birleşik isim taşımışlardır: Mehmed Tapar, Şemsettin Eldeniz, Muzaffereddin Gızıl Arslan, Gutluğ İnanc Mahmud, Muzaffereddin, Özbek, Sultan Arslan Şah vb. Meşhur Türk hükümdarları Alp Tonga, Farslarda Efrasiyab adını taşımış, Kazan Han, Arapça Mahmud ile tanınmıştır.

İkinci ad meselesi son zamanlara kadar bizde lakap ve takma adlarda yerini korumuştur. Çemenzeminli, C. Memedguluzade, İ. Hüseyinov vb. gibi yazarlarımızın eserlerinde de bu apaçık bir şekilde kendisini hissettirmiştir. Dilimizdeki bazı ifadelerde de bunun izini görmek mümkündür: ad kazanmak, adın batsın, adlı-sanlı, adıyla büyüsün. Çünkü kötü addan ölüm daha iyidir vs.

“Ad günü” ifadesi de vardır. Önceleri şahsın ad aldığı gün manasında kullanılmış, doğum günü manasını ise sonradan kazanmıştır. İlginçtir ki, “ad günü” ifadesi, demek oluyor ki, yalnız Azerbaycan dilinde doğum günü anlamında kullanılıyor. Diğer Türk şivelerinde bunun karşılığı için başka söz ve ifadelerden yararlanılıyor. Mukayese ediniz: Türkiye Türkleri-**doğum günü**; Özbek-**tuğilğan kün**, Kazak-**tuvğan kün**, Tatar-**tuvğan kön**, Türkmen-**doğlan günü**, Uygur-**tuğilğan günü**, Karakalpak-**tulğan günü**, Hakas-**töreen küninin toyı** vs.

*Aktaran: Yusuf ÖZÇOBAN**

* Arş. Gör., Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.